

NORIN DIALECT AND "DEVON" IDENTITY AND CHANGES IN THE VOWEL SYSTEM

Abbosxonova Maxlaroyim Saydullaxon qizi¹

Tashkent State University of the Uzbek language and literature

KEYWORDS

vowel,
"Devonian lug'otit turk",
Qarluq,
Kipchak,
vowel phoneme,
synharmonism,
Uyghur,
ancient Turkic,
chigatoy,
phonetic process

ABSTRACT

This article discusses the differences and similarities in the Uzbek dialect of Norin and the vowel system in Mahmud Kashgari's "Devonu lug'otit turk". They give examples of dialects and dialects, and explain the similarities and differences between them.

2181-2675/© 2022 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: 10.5281/zenodo.6590994

This is an open access article under the Attribution 4.0 International(CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Master of Tashkent State University of the Uzbek language and literature, Tashkent, UZB

NORIN SHEVASI HAMDA “DEVON”DAGI UNLILAR TIZIMIDAGI AYNANLIK VA O‘ZGARISHLAR

KALIT SO‘ZLAR:

unli,
“Devonu lug‘otit turk”,
qarluq,
qipchoq,
unli fonema,
singarmonizm,
uyg‘ur tili,
qadimgi turk tili,
chig‘atoy,
fonetik jarayon

ANNOTATSIYA

Bu maqolada o‘zbek tilining Norin shevasidagi hamda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridagi unlilar tizimidagi farqlar va o‘xshashliklar haqida fikr yuritilgan. Ulardagi unlilarga shevadan hamda “Devon”dan misollar keltirib, ular o‘rtasidagi aynanlik va ayrimalar izohlangan.

Biz butun turkiy olam va o‘zbek tilining ilk nazariyotchisi, qomusiy va lingvist daho Mahmud Koshg‘ariyning to‘liq ismi-sharifi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg‘ariydir. Ul zot o‘z davridagi turkiy til va arab tiliga baho berib, “Arab tili va turkiy til xuddi poyga qilib chopayotgan ikki uloqchi ot singaridir”, deb yozgan edi.

Daraqiqat, “Devonu lug‘otit turk”dek asar yozish fikri muallifning o‘z tili va madaniyatiga nisbatan buuyk muhabbati va iftixoridan darak beradi. Ayni zamonda ushbu asar muallifning chinakam ma‘rifatparvar bo‘lganligini, uning boshqa tillar va madaniyatlarga samimiy hurmatini isbotlaydi. Ayni paytda, ushbu kitobning boy mazmuni, chuqur o‘ylangan ichki tuzilishi muallifning chuqur intellektual hamda ma‘naviy salohiyatidan darak beradi.

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” kitobida bevosita o‘z hayotiga taalluqli bo‘lgan ba‘zi ma‘lumotlarni yozadi. Unda aytilishicha, u Issiqko‘lning janubiy qirg‘og‘idagi Barsg‘on shahrida tug‘ilgan. Shuningdek, agar uning ismidagi nisbasi ham e‘tiborga olinsa, Qoraxoniylar sulolasining markaziy mulki hisoblangan Koshg‘ar shahridan bo‘lib chiqadi. “Devonu lug‘otit turk” kitobida “urdu” so‘zi – shoh yashaydigan shahar, ya‘ni o‘rda deyilgan. Shuning uchun Koshg‘arni urdu kand, ya‘ni O‘rdakent – shohlar yashaydigan shahar deyishadi.

Shunday qilib, Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg‘ariy 1029 yil Issiqko‘lning janubi-sharqiy qismida joylashgan Barsg‘on shahrida tug‘ilgan. Aytishlaricha, Barsg‘on Alp Er Tegin, ya‘ni Afrosiyob o‘g‘lining ismidir va aynan u Barsg‘on shahrini bunyod etgan kishidir. Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, Mahmud Koshg‘ariyning otasi – Husayn ibn Muhammad ham xuddi shu shaharda tug‘ilgan.

Afsuski, Koshg‘ariyning hayoti va faoliyatiga doir to‘liq ma‘lumotga ega emasmiz. Ma‘lumotlarga qaraganda, uning bobolari asli koshg‘arlik bo‘lib, XI asrda Bolasog‘unda tavallud topgan. Uning dastlab Koshg‘arda, so‘ngra Samarqand, Buxoro, Marv, Nishopur, Bag‘dod kabi mashhur shaharlarda tahsil ko‘rgani aytiladi. U yoshligidan til va adabiyot ilmi alohida qiziqish bilan qaragan.

Keyinchalik Koshg‘ariy Xitoydan tortib, O‘rta Er dengizigacha bo‘lgan hududdagi mamlakatlarni kezib, uzoq yillar davomida turkiy xalqlar tarixi, tili, og‘zaki va yozma

adabiyoti, urf-odatlari, yashash tarzi, madaniyatini sinchiklab o`rganadi. Bunda, ayniqsa, turkiy so`zlarni to`plash, turkiy til va lahjalarni bir-biridan farqlash, ularni muntazam tartibga solishga harakat qiladi.

“Men turklar, turkmanlar, o`g`izlar, chigillar, yag`molar, qirg`izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko`p yillar kezib chiqdim, - deydi Mahmud Koshg`ariy. - Lug`atlarini to`pladim, turli xil so`z xususiyatlarini o`rgandim. Bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni aniqlash uchun qildim. Bo`lmasa, tilda ularning eng etuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Turkiy til lahjalariga shunchalik diqqat qildimki, tillari butunlay dilimga jo bo`ldi. Ularni har tomonlama puxta asosda tartibga soldim. Bu kitob bir adabiy yodgorlik bo`lsin, deb xudoga sig`inib yozdim. Kitobni “Devonu lug`otit turk” (“Turkiy tillar lug`ati”) deb atadim”. Hozirgi zamon ilmiy tili bilan aytganda, Mahmud Koshg`ariy XI asrning ulkan tilshunos olimi va turkiy shevalarning buuyk tadqiqotchisi sifatida mashhur.

Namangan viloyati Norin shevasi ham turkiy tillarning kichik bir bo`lagi sifatida ildizlari Koshg`ariy boboning “Devon”ida aks etgan xalqlarning uzviy davomiy zanjir xalqasidir.

Norin shevasi fonetik-fonologik sathida o`n birinchi asrda qo`llangan ayrim nutq tovushlari batamom evalyutsion o`zgarishga uchramagan. Hamon tovushlar tizimidagi aynanliklar va o`zgarishlar kuzatiladi. Ularni quyidagicha bayon qilamiz:

Norin shevasi fonetik jihatdan o`zining murakkab xususiyatlariga egadir. O`zbek shevalari o`zaro unli va undoshlarning miqdori, sifati, fonetik jarayonlari bilan farqlansada, ayrim jihatlari orqali o`xshash hamdir. Ta`kidlanganidek hudud ikki: qarluq-chigil-uyg`ur va qipchoq lahjadan tashkil topgan bo`lib, ularning fonetik jihatdan ham har birining o`ziga xos tomonlari bor. shevada farqli tomonlarning mavjudligi u tarqalgan hududning joylashuv o`rni, tarixiy sharoitlari, aholi etnik tarkibining turliligiga bog`liq. Shu bois ham Norin shevalarida unli va undoshlarning miqdori va sifati barcha o`zbek shevalari kabidir. Shu o`rinda aytish joizki, o`zbek shevalarini areal yo`nalishda o`rganish orqali bunday masalalar o`z echimini topishi mumkin.

Har bir turkiy til lug`at tarkibini tashkil etuvchi umumxarakterga ega bo`lgan so`zlar turkiy tillarning barchasi uchun umumiy-mushtarak bo`lgani singari o`zbek tili hamda o`zbek xalq shevalarining ham o`ziniki bo`lgan so`zlardir. Turkiy tillarda muayyan so`zlarning o`xshashligi bu lisoniy birlik bir tildan ikkinchisiga o`tganligini anglatmaydi. Turkiy tillardagi o`xshashlikning muayyan sabablari bor, ya`ni turkiy tillarning aslida bir manbaga, bir genetik asosga ega ekanidan, ularning lug`at jamg`armasi qadimda yagona bo`lganligidandir.

Norin shevasida ishlatiladigan ko`plab so`zlar tarixda yirik nufuzni tashkil qilgan qipchoqlarga aloqador bo`lsa, qorluq tip shevalarda ishlatiladigan ko`plab so`zlar qorluq va uyg`ur tiliga yaqinligidan dalolat beradi. Aslida ham shunday. Chunki uyqorida ta`kidlaganimizdek, bugungi kunda o`zbek xalqi orasida saqlangan juda ko`plab urug`-qabila nomlari boshqa ayrim turkiy xalqlar o`rtasida ham shu urug`-qabila nomlari

uchraydi. Bularning barchasi turkiy xalqlarning qariyb barchasi o`zaro qondosh-qarindosh etnik guruhlar majmuasidan iborat ekanligidir. Shu bois ham turkiy tillar orasidagi yaqinlik, o`xshashlikning mavjud bo`lishi, tabiiy.

Turkiy xalqlar, shu jumladan o`zbeklar etnik tarixini o`rganishda uyqorida ta`kidlaganimizdek, o`rta asr mualliflaridan Mahmud Qoshg`ariyning «Devonu lug`otit turk» nomli asari alohida o`rinni egallaydi. Bu asarda ayrim shahar va qishloqlar aholisining lingvistik va etnik tarkibi, ijtimoiy tuzumiga oid qisqacha ta`riflar, etnotoponimikasi va ayrim qabila hamda urug`larning joylashishi to`g`risida noyob ma`lumotlar keltirilgan. Eng muhimi, kitobda o`zbeklarning qadimiy ajdodlaridan chigil, yag`mo, qarluq, qipchoq, tuxsi va boshqa qabilalarning ijtimoiy va oilaviy turmushi, turli urf-odat va marosimlari, diniy e`tiqodlari va tasavvurlari kabi ayrim etnografik xususiyatlarni aniqlashga yordam beradigan ma`lumotlar mavjud. Mahmud Qoshg`ariy Jayhundan to quyi Chin (Xitoy)gacha bo`lgan qabilalarning hammasini chigil, deb atashning xato ekanligini, bu erda juda ko`p qabilalar borligini ko`rsatib bergan. Turkiy xalqlarning tarixi, kelib chiqishi, tomiri umumiydir. Bundan qadimiy yozuvlarimiz, yozma yodgorliklarimiz, xalq og`zaki ijodi durdonalari ham guvohlik beradi. Ma`lumki, o`zbek tilining qipchoq lahjasi qozoq, qoraqalpoq, qirg`iz, tatar kabi tillar bilan aloqador bo`lsa, uning o`g`uz lahjasi turkman, ozarbayjon va turk singari tillar bilan umumiylikka ega. Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasi esa bevosita uyg`ur tiliga yaqindir. Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot yo`llarini belgilashda o`tmishdagi urug`, qabila va qabila ittifoqi tillarini o`rganish orqali ularning juda ko`plab urug`-qabila birliklaridan iboratligiga ishonch hosil qilish mumkin. Darvoqe, Mahmud Qoshg`ariy ham “Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug`lari bor, men bulardan asosisini yozdim, shoxobchalarni tashladim”³⁵, deydi. Bularning barchasi turkiy tillar orasidagi o`xshashlik tasodifiy emasligidan dalolat beradi. Umumiy turkiy leksik qatlamni tashkil etgan so`zlarning o`ziga xos muhim xususiyati shundaki, ularning deyarli barcha turkiy tillarda uchrashidir. Bu so`zlar asrlar davomida turkiy tillar uchun yangi so`zlar yasash orqali leksikani boyitishda asos bo`lib xizmat qilgan.

Norin shevasining vokalizmi. Norin shevasida unli tovushlar tarkibi to`g`risida fikr bildirilganda, sohadagi ilmiy tadqiqot natijalariga tayaniladi.

Qarluq-chigil-uyg`ur lahjasida 6 tadan 11 tagacha unli mavjud. Unlilar uyg`unligi yoki ohangdoshlik hodisalari uchramaydigan qarluq lahjasida oltita: i, e, ä, ā, o, u; Haqqulobodda yetti: i, e, ä, a, u, o, ā unli fonemalari mavjud. Singarmonizmli qipchoq shevalarining “j” lovchi va “y” lovchi guruhlarida o`nta: a- ä, ā, e, ï, i, o, u- ù, ö.

O`zbek shevalarida unli tovushlar miqdor jihatdan teng bo`lsa-da, ayrim unlilarning talaffuzida farqlar bor. Masalan, Toshkent shevasining lablanmagan keng unlisi (ä) old qator unli bo`lsa, Namangan, Samarqand, Navoiy shahar va Buxoro shevalarida a unlisi old va orqa qator unlilarga nisbatan oraliq tovushdir (ə-a-a). qarluq-chigil-uyg`ur lahjasida esa ə unlisi old qator unli, lablanmagan keng unli tovushdir: əlmə, ənhər, ənj`l, ənchə, bəhər kabi.

Har bir turkiy til lug`at tarkibini tashkil etuvchi umumxarakterga ega bo`lgan so`zlar turkiy tillarning barchasi uchun umumiy-mushtarak bo`lgani singari o`zbek tili hamda o`zbek xalq shevalarining ham o`ziniki bo`lgan so`zlardir. Turkiy tillarda muayyan

soʻzlarning oʻxshashligi bu lisoniy birlik bir tildan ikkinchisiga oʻtganligini anglatmaydi. Turkiy tillardagi oʻxshashlikning muayyan sabablari bor, yaʼni turkiy tillarning aslida bir manbaga, bir genetik asosga ega ekanidan, ularning lugʻat jamgʻarmasi qadimda yagona boʻlganligidandir.

Norin shevasida ishlatiladigan koʻplab soʻzlar tarixda yirik nufuzni tashkil qilgan qipchoqlarga aloqador boʻlsa, qorluq tip shevalarda ishlatiladigan koʻplab soʻzlar qorluq va uygʻur tiliga yaqinligidan dalolat beradi. Aslida ham shunday. Chunki uyqorida taʼkidlaganimizdek, bugungi kunda oʻzbek xalqi orasida saqlangan juda koʻplab urugʻ-qabila nomlari boshqa ayrim turkiy xalqlar oʻrtasida ham shu urugʻ-qabila nomlari uchraydi. Bularning barchasi turkiy xalqlarning qariyb barchasi oʻzaro qondosh-qarindosh etnik guruhlar majmuasidan iborat ekanligidandir. Shu bois ham turkiy tillar orasidagi yaqinlik, oʻxshashlikning mavjud boʻlishi, tabiiy.

Turkiy xalqlar, shu jumladan oʻzbeklar etnik tarixini oʻrganishda uyqorida taʼkidlaganimizdek, Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asari alohida oʻrinni egallaydi. Bu asarda ayrim shahar va qishloqlar aholisining lingvistik va etnik tarkibi, ijtimoiy tuzumiga oid qisqacha taʼriflar, etnotoponimikasi va ayrim qabila hamda urugʻlarning joylashishi toʻgʻrisida noyob, ishonchli maʼlumotlar keltirilgan. Eng muhimi, kitobda oʻzbeklarning qadimiy ajdodlaridan chigil, yagʻmo, qarluq, qipchoq, tuxsi va boshqa qabilalarning ijtimoiy va oilaviy turmushi, turli urf-odat va marosimlari, diniy eʼtiqodlari va tasavvurlari kabi ayrim etnografik xususiyatlarni aniqlashga yordam beradigan maʼlumotlar mavjud. Mahmud Qoshgʻariy Jayhunddan to quyi Chin (Xitoy)gacha boʻlgan qabilalarning hammasini chigil, deb atashning xato ekanligini, bu erda juda koʻp qabilalar borligini koʻrsatib bergan. Turkiy xalqlarning tarixi, kelib chiqishi, tomiri umumiydir. Bundan qadimiy yozuvlarimiz, yozma yodgorliklarimiz, xalq ogʻzaki ijodi durdonalari ham guvohlik beradi. Maʼlumki, oʻzbek tilining qipchoq lahjasi qozoq, qoraqalpoq, qirgʻiz, tatar kabi tillar bilan aloqador boʻlsa, uning oʻgʻuz lahjasi turkman, ozarbayjon va turk singari tillar bilan umumiy tomonlarga ega. Qorluq-chigil-uygʻur lahjasi esa bevosita uygʻur tiliga yaqindir. Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot yoʻllarini belgilashda oʻtmishdagi urugʻ, qabila va qabila ittifoqi tillarini oʻrganish orqali ularning juda koʻplab urugʻ-qabila birliklaridan iboratligiga ishonch hosil qilish mumkin. Darvoqe, Mahmud Qoshgʻariy ham “Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urugʻlari bor, men bulardan asosisini yozdim, shoxobchalarni tashladim”³⁶, deydi. Bularning barchasi turkiy tillar orasidagi oʻxshashlik tasodifiy emasligidan dalolat beradi. Umumiy turkiy leksik qatlamni tashkil etgan soʻzlarning oʻziga xos muhim xususiyati shundaki, ularning deyarli barcha turkiy tillarda uchrashidir. Bu soʻzlar asrlar davomida turkiy tillar uchun yangi soʻzlar yasash orqali leksikani boyitishda asos boʻlib xizmat qilgan.

Oʻzbek tilining boshqa turkiy tillar bilan umumiylikni hozirgi turkiy tillarda ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan ishlatilayotgan quyidagi soʻzlarni solishtirish orqali ham koʻrsatish mumkin. Chunki, “eng yaxshi etimologiya qiyosdir”³⁷. Shuni taʼkidlash joizki, har bir soʻz turkiy tillarning har qaysisida tilning oʻz fonetik qonunlariga koʻra turlicha talaffuz qilinadi va oʻzgachalik yozuvda ifodalanadi. Norin shevasi lugʻat tarkibining asosiy qismini

ham umumturkiy soʻzlar tashkil etadi. Buni turkiy tillar bilan chogʻishtirish orqali quyidagicha koʻrsatish mumkin:

äču//ächču//ächÿi// ad.orf. *achchiq*; qiyos qiling: qad.turk. DLTda *achi* va *achigʻ*. Norin shevasida gemminatsiyaga* uchragan.

bäliy // bäluy // baliq // ad.orf. *baliq*; qiyos qiling: DLTda *baliq*. Norin shevasida qarluqlarda: *baliq*, qipchoqlarda: *bolıq* tarzida qoʻllanadi.

bälçiy//ad.orf. *balchiq*; qiyos qiling: DLTda *balchiq*. Norin shevasida qarluqlarda: *bälçi*//*bälçu*.; qipchoqlarda: *bälçiq* tarzida qoʻllanadi.

beşig//ad.orf. *beşik*. qiyos qiling: DLTda *beşik*. Norin shevasida qarluqlarda: *beşu*://*beşi*, qipchoqlarda: *beşik*.

boviz//ad.orf. *boʻgʻiz*; qiyos qiling: (qad. turk. vo uz). DLTda *beşik*. *voqaz*//*bugaz*. Norin shevasida qarluqlarda: *buyiz*, qipchoqlarda: *boyiz*.

žigdä// ad.orf. *jiyda*; qiyos qiling: DLTda *žigda*. Norin shevasida qarluqlarda: *žigdä* va *ži:dä*, qipchoqlarda: *žiyda* tarzida qoʻllanadi. Shuni alohida taʼkidlash kerakki, Norin shevasi qipchoq guruhida doimo *g* oʻrnida *y* va *v* tovushlari qoʻllanadi: *tujin* (tugun), *tigin*//*tijin*, *guvit* (gurgut) kabi. Buni biz *g* tovushining turkiy tillarga keyingi davrlarda kirib kelganligi bilan izohlaymiz.

irij//ad.orf. *yirik*; qiyos qiling: DLTda qanday qoʻllangan boʻlsa, Norin sheva qipchoq guruhlarining “j”lovchilarida aynan, irij, “y”lovchi qipchoqlarda jirik tarzida, qarluq lahja vakillari *jiri*: tarzida qoʻllashadi.

oviz//oyiz// ad.orf. *ogʻiz*; qiyos qiling: DLTda *ayiz*. Norin sheva qipchoq guruhlarining “j”lovchilarida ham “y”lovchi qipchoqlarda ham aynan qoʻllanadi, biroq a ning o ga evalyutsion tarzda oʻtishi kuzatiladi.

pičaq//pičāy// ad.orf. *pichoq*; DLTda: *pičaq*. Norin sheva qipchoq guruhlarining “j”lovchilarida aynan, *pičaq*, “y”lovchi qipchoqlarda *pichoq* tarzida, qarluq lahja vakillari *pičā*: tarzida qoʻllashadi.

säru://säriq// ad.orf. *sariq*; qiyos qiling: qad. turk. *säri* DLTda ham: *säri*. Oʻrganayotgan shevamizning qipchoq guruhlarining “j”lovchilarida aynan, *säri*.; “y”lovchi qipchoqlarda *säriq* tarzida, qarluq lahja vakillari *säru*: tarzida qoʻllanadi.

tinnāq//ad.orf. *tirnoq*; qiyos qiling: qad.turk. *tirnāq*, DLTda: *tirnāq*. Norin sheva qipchoq guruhlarining “j” va “j”lovchilarida bir oz tovushlar oʻzgarishga uchragan: *tinnāq*, qarluq lahja vakillari *tirnāq* tarzida aynan qoʻllanadi.

čipqän// ad.orf. *chipqon*; qiyos qiling: DLTda *čipqan*. Ushbu soʻz fonetik tarkibiga koʻra Norin shevasining qipchoq guruhlarida oʻn birinchi asrdagidek, *chipqan* tarzida aynan, qarluq lahja vakillari *chipqon* tarzida a ning o ga oʻzgarishi bilan qoʻllanadi. Biz buni eroniy tillar taʼsiridagi “o” lashish nazariyasiga bogʻliq hodisa, deb izohlaymiz.

Oʻzbek tili va oʻzbek shevalaridagi umumturkiy soʻzlar davrlar oʻtishi bilan maʼlum oʻzgarishlarga uchradi. Har bir turkiy til oʻzining rivojlanish jarayonida yangi soʻzlar hisobiga boyib bordi. Ayrim soʻzlar isteʼmoldan chiqqan boʻlsa, tilda qolgan soʻzlar asrlar davomida turkiy tillarda yangi soʻzlar yasash uchun asos boʻldi va til leksikasini boyitishga olib keldi.

Norin shevasida mo'g'ulcha, xitoycha so'zlar ham uchraydi. Mo'g'ul tiliga oid so'zlarning o'zbek tili va shevalariga kirib kelishi XIII asr, ya'ni Chingizxon uyrishlari davriga to'g'ri keladi. Ayniqsa, XIV-XV asrlarda O'rta Osiyoga, jumladan, Farg'ona vodiysi mo'g'ul qabilalarining (jaloir, barlos, qovchin, arlat, alchin, ming, mang'it, nayman va hokazo) ko'chib kelishi kuchaygan. Ularning ko'pchiligi turkiylashgan bo'lib, ayrimlari hatto turk tilini o'zining ona tili deb hisoblaydilar. XV asrda mo'g'ul qabilalari o'zlarini chig'atoy deb nomlaganlar va asta-sekin o'troq dehqonchilik xo'jaligiga o'ta boshlaganlar³⁸.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev U. Farg'ona vodiysida etnoslararo jarayonlar -Toshkent: Yangi asr avlodi,2005.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi- Toshkent: Nodirabegim,2021.
3. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk.(Tarj. Va nashrga tayyorlovchi Solih Mutallibov).-Toshkent, 1960-1963.
4. Nurmonov A.O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi.-Toshkent,1990.
5. Sherbak A.M. Svarnitelnaya fonetika tyurkskix yazikov.-L., 1970.-S.81.